

КОНСТИТУЦІЙНЕ, МІЖНАРОДНЕ, ЦИВІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК 342.4

О. М. Бориславська

ДЕМОКРАТІЯ ТА КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: ПИТАННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Вивчено взаємозв'язок між демократією та конституціоналізмом. Стверджується, що такий зв'язок є двостороннім і багаторівневим, передбачає взаємозалежність одного феномена від іншого та присутній на усіх рівнях конституціоналізму – ідеології, філософсько-правової доктрини та правління. Зроблено висновок, що наявність конституціоналізму у всіх його виявах є необхідною умовою існування демократії.

Ключові слова: демократія, конституціоналізм, конституційна система, народовладдя.

Постановка проблеми. Проблеми демократії та конституціоналізму у різних їх аспектах і проявах є чи не найбільш популярними та досліджуваними в сучасній науці конституційного права України. І це не дивно, адже наша країна ще на початку відновлення своєї незалежності в 90-х роках 20 століття чітко обрала демократичний напрям свого розвитку. Це відображено у перших державотворчих документах (Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р., Акті проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.), а згодом – і в Конституції України. Тому цілком логічно, що проблема народовладдя, а згодом і конституціоналізму, були суттєво актуалізовані.

Стан дослідження. Питанням демократії та конституціоналізму присвячено чимало публікацій відомих учених конституціоналістів і теоретиків права, зокрема Ю. Г. Барабаша, О. В. Батанова, С. П. Головатого, М. І. Козюбри, А. Р. Крусян, Н. В. Мішиної, М. П. Орзіха, В. Ф. Погорілка, В. В. Речицького, П. Б. Стецюка, В. Л. Федоренка, Ю. М. Тодики, В. І. Чушенка, В. М. Шаповала, С. В. Шевчука, Ю. С. Шемшученка. У працях цих і деяких інших дослідників порушено та вирішено низку важливих наукових проблем, пов'язаних із природою, сутністю та формами народовладдя (демократії), сутністю конституціоналізму, особливостями його розвитку в Україні. У цих наукових публікаціях простежується і зв'язок між демократією та конституціоналізмом.

Залежно від того, яку сутність дослідники вкладають у поняття «конституціоналізм», такий зв'язок набуває різного змісту. Так, А. Р. Крусян сутність сучасного конституціоналізму пропонує розглядати, з огляду на концептуальну ідею про *демократичне* обмеження публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини [1, с. 86]. А попередження конституційно-правовими засобами надмірності *влади більшості*, тобто такої публічної влади, що гіпертрофує волю більшості та пригнічує роль і значення індивідуальної свободи, вважає аксіоматикою сутності сучасного конституціоналізму [1, с. 91].

М. В. Вітрук, розглядаючи конституціоналізм з позицій генезисного підходу, зазначає, що генетично конституціоналізм виступає як система уявлень про *загальнодемократичні*, загальноцивілізаційні політико-правові цінності державно організованого суспільства. А конституційно оформлений устрій зі змістовної сторони, на його погляд, нерозривно пов'язаний із *демократією, народовладдям* [2, с. 218].

Найчастіше у сучасних наукових публікаціях згадується про те, що демократія є однією із засад конституціоналізму. Таке твердження запереченню не підлягає, однак необхідно наголосити на тому, що зв'язок між демократією та конституціоналізмом значно складніший. Усвідомлення усіх рівнів і вимірів взаємовпливу між цими явищами дасть відповіді на низку важливих питань: як, з одного боку, створити умови для реальної демократії, з іншого – у чому призначення чи навіть необхідність існування конституціоналізму в сучасній Україні.

Мета праці – з'ясування взаємозв'язку між демократією та конституціоналізмом.

Виклад основних положень. Для з'ясування взаємозв'язку між демократією та конституціоналізмом, потрібно визначити, який зміст вкладаємо у ці поняття.

Проблематика демократії загалом є чи не найдавнішою у системі політичних, правових і філософських наук та сягає часів античного світу. Саме з того часу виникають питання про найоптимальнішу форму правління. Історики та відомі оратори Геродот, Ксенофонт, філософи Сократ, Платон та Аристотель згадують про таку форму правління, як демократія.

На різних етапах розвитку, який охоплює шлях від народних зборів давньогрецьких полісів до інтернет-виборів у США, Естонії, Великобританії, змістове наповнення категорії «*демократія*», як і ставлення до неї, змінювалося (від негативного в античні часи до загалом

позитивного – сьогодні). Так, у своїй праці «Політика» Аристотель виражає неприхильне ставлення до неї та зазначає, що в суто демократичній державі, «де більшість володіє верховною владою, і заміною закони директивами... поширюється демагогія», і демократія перероджується у форму деспотизму [3, р. 1292]. На думку ж 16-го Президента США Авраама Лінкольна, демократія – краща форма правління, адже передбачає врядування «іменем народу, силами народу і для народу».

Сьогодні терміни «демократія» та «демократичний» є, мабуть, одними із найбільш уживаних поряд із такими, як «держава» та «право». Водночас поняття демократії, демократичності та демократизму (у їх юридичному змісті) складно оцінювані та такі, що часто піддаються суб'єктивному трактуванню. Так, якщо під законом практично у всіх державах світу розуміють правові акти вищої юридичної сили, прийняті парламентом (у деяких державах – главою держави – монархом), то стосовно демократії у світі існує декілька «стандартів». З одного боку, держави так званої усталеної демократії, у яких існують реальні механізми народовладдя, обмеження «свавілля держави» (наприклад, країни Західної Європи); з іншого – держави, що декларують себе демократичними, переважно посттоталітарні чи поставторитарні, які тільки на шляху до формування реального дієвого народовладдя (наприклад, деякі держави пострадянського простору, деякі країни Латинської Америки, Азії, Африки). І нарешті – держави явно недемократичні, проте які іменують себе такими (наприклад, Алжирська Народно-Демократична Республіка, Корейська Народно-Демократична Республіка), або використовують окремі елементи демократії, проте їх сутність видозмінена (наприклад, Республіка Нігер, Сьєрра-Леоне, Центральна Африканська Республіка, Чад).

До цього потрібно додати, що демократію як феномен часто пов'язують із суміжними явищами, такими як гарантованість і реальність прав людини, верховенство права, свобода засобів масової інформації. Саме такі критерії зазвичай беруть за основу різноманітні міжнародні та національні організації, що формують рейтинги демократичних держав світу. Це ще раз підтверджує складність визначення демократії та, тим паче, рівня її розвитку у тій чи іншій країні.

Первісно поняття «демократія» ототожнювалося із прямим народовладдям та означало вирішення окремих питань безпосередньо громадянами на їх зборах, якому протиставлялась система представницького правління – республіка (до 17 ст.). Подальший розвиток цього поняття був пов'язаний із концепцією суверенної демократії, що

випливала із доктрини народного суверенітету Ж. Ж. Руссо та його ідеального архетипу демократичної держави (18 ст.). Філософ обстоював ідею верховної влади народу, в основі якої – його загальна воля, а державу він розглядав як таку «форму асоціації, яка захищає всією загальною силою індивіда та власність кожного члена асоціації, і завдяки якій кожен, об'єднуючись з усіма, підкорюється, однак, тільки самому собі і залишається таким же вільним, як і раніше» [4, с. 91].

З огляду на те, що на практиці «загальна воля» народу є волею кількісної більшості, представленою обмеженим колом осіб (політичними лідерами), без додаткових гарантій (стримувальних, обмежувальних засобів) така система постає перед загрозою трансформації в демократичну тиранію, а звідси – й диктатуру однієї особи [5, с. 1054–1060]. Окрім цього, заперечення значення свободи індивіда в умовах розквіту у 18–19 століттях ідейно-політичної течії лібералізму, яка саме свободу людини визнає найвищою цінністю, а призначенням держави вважає забезпечення її природних прав, зумовило потребу переосмислення суті демократії та засобів забезпечення її існування. Поєднання первісно протилежних ідей лібералізму та демократії (у її суверенному розумінні) призвело до формування концепції ліберальної демократії. Відповідно до неї, демократія є «всезагальним правом всіх громадян на частку політичної влади, тобто право голосувати та право брати участь у політичному процесі» [6, с. 1062], а прикметник «ліберальний» має силу обмеження, позначає «демократію вільних людей» [5, с. 1056]. Отож, концепція ліберальної демократії поєднала доктрини індивідуальної свободи та суверенності народів.

Необхідною умовою ліберальної демократії є забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Реалізація цієї мети, як і «самозабезпечення» існування демократії, перебувають поза межами її можливостей. Засобом та умовою існування ліберальної демократії є конституційна система правління. Тільки вона, на думку Локка, Мотеск'є та американських федералістів, обмежуючи і розділяючи тимчасову владу більшості, може забезпечити особисту свободу [7, с. 25].

Формування конституційних систем правління, які вперше з'явилися в Америці, Франції, Англії та інших державах Західної Європи, було пов'язано із розвитком ідеології та філософії конституціоналізму. Їх основу становили вихідні засади ліберальної демократії. Ідеологічно-доктринальні особливості та реальні можливості їх втілення у життя у різних частинах світу призвели до формування двох

моделей конституціоналізму – американської та європейської (континентально-європейської).

Ідеологія лібералізму мала різні «шанси» для втілення у державницьку практику в Америці та Європі. Саме в Америці вдалося реалізувати ідеал індивідуальної свободи, що як серйозний здобуток було відображено у Конституції США 1787 р. На відміну від Декларації незалежності 1776 р., яка проголосила, принципи свободи та рівності, Конституція закріпила їх на постійній та стабільній основі, передбачивши жорстку процедуру внесення поправок. Такий режим панування та верховенства писаної конституції стали йменувати конституціоналізмом [8, с. 370]. Згодом цей термін був поширений і в західноєвропейських державах, а у 20 столітті – практично у всьому світі.

Ідеали конституціоналізму було сформовано у період боротьби з абсолютизмом у Західній Європі на початку XVII ст. з метою захисту індивідуальних прав і свобод від свавілля держави. До них належали принцип «обмеженого правління» (держави існують тільки для забезпечення досягнення спеціально визначених цілей та діють лише у межах повноважень) та верховенства права (як права природного) [9].

Боротьба з абсолютизмом як системою правління, протилежною за змістом демократії, призвела до формування системи ідей та цінностей конституціоналізму. Усвідомлення необхідності обмеження «свавілля держави» стало основою для формування конституційних систем правління у державах. При цьому, маючи за основу спільну ідеологію, кожна держава пішла своїм шляхом, вибудовуючи власну конституційну систему правління. Першими спільними кроками на цьому шляху були запровадження розподілу влади та розвиток представницької демократії.

Упродовж його розвитку конституціоналізм набув двох основних форм, що й становили основу відповідних його моделей, – американської та європейської. В основі американського конституціоналізму, як указує В. Речицький, – свобода, яка передує демократії [10]. Натомість європейський конституціоналізм – це результат трансформації на основі досвіду тоталітарних держав. Під час його становлення ідея демократії мала своєрідний вигляд – деякі демократичні інститути (такі, як федералізм, референдум тощо) запроваджувались з метою недопущення ексцесів чистої представницької демократії, що були допустимі за доктрини парламентського суверенітету та цілком можливі в умовах розвитку парламентаризму [11, с. 31]. Відтак європейський конституціоналізм розвивався у вигляді конституційних систем,

які формувалися з метою недопущення надмірної концентрації влади, «свавілля держави» та передбачали збалансованість їхніх елементів.

У сучасній науці конституційного права конституціоналізм розглядають у широкому та вузькому значеннях. Як зазначає А. Р. Крусян, у науці сформувалися три основні підходи до визначення конституціоналізму: політичний, філософсько-історичний та юридичний. Останній існує у двох сенсах: вузькому – як особливий режим функціонування державної влади на основі конституційних методів, та широкому – як складна політико-правова система [12, с. 72]. На думку П. Б. Стецюка, в широкому (політико-правовому, політологічному) розумінні конституціоналізм часто розглядають у трьох аспектах: як ідейно-політичну доктрину, ідейно-політичний рух і державно-правову практику. А у вузькому (юридичному) розумінні до конституціоналізму підходять як до: державного правління обмеженого конституцією, вчення про конституцію, політичної системи, в основі якої лежать конституційні методи правління [13, с. 70–71].

Конституціоналізм як феномен має складну політико-соціально-правову природу та охоплює три основні зрізи: ідеологію (основу якої становлять засади ліберальної демократії), філософсько-правову доктрину та конституційний механізм владарювання (правління). У вузькому значенні він зводиться до конституційного механізму владарювання, що є системою інститутів, форм, засобів і методів правління у державі, заснованих на ідеях свободи, верховенства права, демократії та обмеженого правління. Кожній державі притаманний власний конституційний механізм владарювання, що охоплює своєрідний набір елементів, таких як розподіл влади, парламентаризм, федералізм, референдум тощо. Такий набір елементів не є випадковим, він має бути збалансованим і забезпечувати функціонування відповідної системи відповідно до вказаних засад.

Відтак конституціоналізм у вузькому значенні – це певний механізм владарювання, який опосередковує та забезпечує реалізацію вказаних вихідних ідей, зокрема демократії. Оскільки сама собою демократія не здатна забезпечити необхідні умови свого існування [14, с. 267], вона набуває порівняно реального змісту саме через конституціоналізм, який виникає як результат боротьби із недемократичними проявами [11, с. 31].

Із розвитком конституціоналізму змінились підходи і до розуміння сутності демократії, що відображені у концепціях виборної, патисипаторної, процедурної, плюралістичної, консенсуальної, елітарної

демократії, поліархії тощо. На думку Ю. Г. Барабаша, демократія є торжеством народного суверенітету, найбільш досконалою формою управління державою, коли народ вирішує ключові питання і може в будь-який момент змінити персональний склад вищих органів влади та обрати нові вектори конституційного розвитку [15, с. 83]. Розглядаючи проблематику демократії, зважимо на те, що це – правління волею народу, належності влади народові та реальних можливостей її вільного здійснення. Реальність народовладдя визначається наявністю відповідних конституційно-правових механізмів.

Висновки. У сучасних державах реальної (усталеної) демократії система народовладдя є невід’ємним елементом та основою конституційного механізму владарювання, атрибутом якого є застосування конституційних методів правління. У вказаних державах конституціоналізм – це заснований на відповідній ідеології тип владарювання, за якого «свавілля держави» (її всевладдя) обмежене існуванням відповідних конституційних механізмів. Таке розуміння конституціоналізму у державах Західної Європи призвело до того, що деякі вчені ототожують сучасні поняття демократії та конституціоналізму [14, р. 267]. Зауважимо, однак, що такий підхід видається дещо спрощеним.

Держави, які перебувають на шляху демократичного розвитку, зокрема постсоціалістичні, у становленні конституціоналізму проходять інший шлях. Визнавши ідеологію конституціоналізму, закріпивши базові конституційні цінності та ідеали у Конституціях, вони ще не створили збалансовані конституційні системи правління, які б не допускали надмірну концентрацію влади «в руках» одного владного суб’єкта. У них допускається застосування неконституційних методів правління, що неминуче призводить до обмеження демократії. Окрім цього, є проблеми із сприйняттям ідеології конституціоналізму найперше представниками державної влади.

Ці висновки можуть бути підтвержені даними міжнародних рейтингів демократичних держав. Для прикладу, аналіз даних Індексу демократії країн світу (The Democracy Index) [16] вказує на певну закономірність: найвищим індексом демократії володіють держави конституційні. Такими є близько 45 сучасних держав із 194 існуючих у світі [17, с. 424]. Натомість держави перехідні (за змістом правління) у цьому рейтингу помітно відстають від конституційних держав. Очевидно, що останні позиції «розділили» між собою держави з необмеженою владою, яких, до слова, у сучасному світі налічується близько 40 [17, с. 425].

Отже, становлення та використання у державній практиці окремих елементів (інститутів) демократії не свідчить про керованість державної влади волею народу, тобто про реальне народовладдя, а такі держави не можуть вважатися демократичними. Гарантією народовладдя, як і свободи людини, реалізації та захисту її прав є існування у державі конституційного механізму владарювання (правління), а також ідеології та філософії конституціоналізму, що сприйняті і суспільством, і державною владою.

Зв'язок між демократією та конституціоналізмом є двохстороннім і багаторівневим. Він передбачає взаємозалежність одного феномена від іншого та присутній на усіх рівнях конституціоналізму – ідеології, філософсько-правової доктрини та правління. З одного боку, демократія є засобом обмеження свавілля держави, з іншого – конституціоналізм забезпечує обмеження влади більшості. Наявність конституціоналізму у всіх його виявах є необхідною умовою існування демократії. Тільки у такому випадку народовладдя є реальним, в той час як відсутність конституціоналізму призводить до виникнення «обмеженої демократії» або ж до авторитаризму.

1. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія / А. Р. Крусян. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.

2. Витрук Н. В. Право, демократія и личность в конституционном измерении: (история, доктрина, практика). Избранные труды (1991–2012 гг.) / Н. В. Витрук. – М.: Норма, 2012. – 688 с.

3. Aristotle. *The Politics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

4. Руссо Жан-Жак. Об общественном договоре // Теория и практика демократии. Избранные тексты; перевод с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – С. 2–3.

5. Гвідо ді Руджеро. Лібералізм і демократія / Г. Руджеро // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза // Антологія. 2-ге видання (перероблене) / упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: ПРОСТІР, СМОЛОСКИП, 2009. – С. 1054–1060.

6. Фукуяма Френсіс. Весвітня ліберальна революція / Ф. Фукуяма // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза: антологія / упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге видання (перероблене). – К.: ПРОСТІР, СМОЛОСКИП. – 2009. – С. 1061–1071.

7. Даймонд Ларри. Определение и развитие демократии / Л. Даймонд // Теория и практика демократии: избранные тексты; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – С. 25–33.

8. Берман Г. Д. Западная традиция права: эпоха формирования; пер. с англ. Г. Д. Берман. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 592 с. – С. 370.

9. Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого письма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму / С. Шевчук // Юридичний журнал. – 2008. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3040>

10. Речицький В. Прості цінності конституціоналізму / В. Речицький // Критика. Статті. Число 1–2. – 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://krytyka.com/cms/front_content.php?idart=1018

11. Cesare Pinelli. The Combination of Negative with Positive Constitutionalism in Europe // European Journal of Law Reform. – 2011. – № 1 (13).

12. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія / А. Р. Крусян. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.

13. Стецюк П. Конституційний Суд України як суб'єкт формування сучасного українського конституціоналізму (до постановки проблеми) / П. Стецюк // Право України. – 2010. – № 6. – С. 70–74.

14. Wouter G. Werner. Democracy, Constitutionalism and the Question of Authority // Rechtsfilosofie & Rechtstheorie. – 2010. – (39) 3. – P. 267–275.

15. Барабаш Ю. Питання демократії в правових позиціях Конституційного Суду України / Ю. Барабаш // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 82–87.

16. Глобальне дослідження, яке проводиться за методикою британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit (аналітичний підрозділ британського журналу Economist), що охоплює експертні оцінки та результати опитувань громадської думки відповідних країн, в результаті якого формується рейтинг країн світу за показником рівня демократії. Індекс складається із 60 ключових показників, згрупованих в 5 головних категорій: виборчий процес та плюралізм, діяльність уряду, політична участь, політична культура, громадянські свободи. В підсумку всі держави класифікуються на 4 категорії: повна демократія, недостатня демократія, гібридний режим, авторитарний режим.

17. Бориславська О. М. Організація державної влади в сучасному світі: конституційно-правова енциклопедія / О. М. Бориславська, С. В. Різник. – вид. 2-ге стереотипне. – Львів: ПАІС, 2013. – 456 с.

Бориславская Е. М. Демократия и конституционализм: вопросы взаимосвязи

Изучено взаимосвязь между демократией и конституционализмом. Утверждается, что такая связь двухсторонняя и многоуровневая. Она предусматривает взаимозависимость одного феномена от другого и присутствует на всех уровнях конституционализма – идеологии, философско-правовой доктрины и правления. Делается вывод, что наличие конституционализма во всех его проявлениях является необходимым условием существования демократии.

Ключевые слова: демократия, конституционализм, конституционная система, народовластие.

Boryslavska O. M. Democracy and constitutionalism: the relationship problem

The article is dedicated to the relationships between democracy and constitutionalism researching. It's stated that such relationship is mutual and multi-level. It involves the interdependence of one phenomenon on another and is present at all levels of constitutionalism – ideology, philosophical and legal doctrine and government. It is concluded that the presence of constitutionalism in all of its forms is the condition for the existence of real democracy.

Key words: *democracy, constitutionalism, constitutional system, democracy.*

Стаття надійшла 30 серпня 2013 р.

УДК 340.12:329.8

В. М. Висоцький

ДО ПИТАННЯ ПРО АКУМУЛЯТИВНУ ФУНКЦІЮ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Розглядається сутність і зміст акумулятивної функції політичних партій. Проаналізовано різні підходи та точки зору науковців щодо визначення змісту акумулятивної функції політичних партій. Доведено, що українські партії через слабкість ідеологій незадовільно виконують акумулятивну функцію. Окреслено шляхи трансформації політичних партій.

Ключові слова: *функція, акумулятивна функція, політична партія, групи інтересів, політична система суспільства.*

Постановка проблеми. Дослідження політичних партій як правового явища, категорії та інституту сьогодні є одним із найбільш значущих і перспективних напрямів сучасної правової науки. Теоретико-методологічний і практичний інтерес до дослідження політичних партій посилюється з формуванням у нашій країні багатопартійної системи та зі зростанням ролі політичних партій у політичній системі суспільства. Політичні партії беруть активну участь у політичному житті суспільства, визначають його характер і стабільність. Важливе місце в оцінці їхньої ролі у політичній системі суспільства посідає визначення функцій політичних партій.

Стан дослідження. Наукове дослідження окремих аспектів функцій політичних партій здійснювали відомі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Кафарський, О. Гейда, В. Полевий, Г. Саміло, Д. Лук'янов,